

УДК 929.52:94(477)

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.27.2022.276197>

В. М. ВАСИЛЬЧУК

Київський національний лінгвістичний університет, Україна

e-mail: vladimir_vasyl@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6753-4686>

МІСЦЕ БАРОНА ФЕДОРА РУДОЛЬФОВИЧА ШТЕЙНГЕЛЯ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація

Метою статті є розгляд одного з аспектів життєдіяльності історії українських німців на теренах нашої держави, який сьогодні привертає увагу багатьох політиків, письменників, науковців. Констатовано, що в розвитку цього етносу була велика кількість ускладнень, починаючи з економічних та політичних, релігійних проблем. У зв'язку з цим є актуальним звернутися до вивчення досвіду накопиченого попередніми поколіннями етнічних німців. Отже, на прикладі вивчення діяльності родини Штейнгелів можна простежити адаптаційні процеси, які супроводжували іноземців під час їх життя на терени України. Кожна історична епоха має приклади державних, громадських діячів, котрі зробили свій посильний внесок у процвітання своєї Батьківщини. Нерідко така діяльність ставала сімейною справою, як це відбулося в німецьких родинах Фальц-Фейнів, Бунге, Корніса, Струве, Шмідта, Фольборта та ін. Її представники відзначалися суспільним служінням, а також політичною діяльністю. Методологія ґрунтується на принципах історизму, системності й науковості. Використано такі методи, як історико-генетичний, аналітико-синтетичний, метод порівняльного аналізу, ретроспективний, історико-типологічний, метод локальної історії. Наукова новизна. В науковому дослідженні увага зосереджена на постаті відомого громадського та політичного діяча барона Федора (Theodor) Рудольфовича Штейнгеля, який став феноменом в історії державотворення України в найбільш переломні часи, а саме в кінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. У дослідженні розкрита діяльність видатного суспільно-політичного діяча, мецената, надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави в Німеччині, заступника голови Українського наукового товариства в Києві, засновника Городоцького музею – першого світського музею на Волині й сільського музею в Україні. Результати дослідження. Сучасне переосмислення минулого нашої держави збільшило зацікавлення багатьма постатями української історії. Це зумовило появу значної кількості наукових досліджень, головною метою яких було визначення здобутків окремих історичних діячів у боротьбі за українську державність. Будівництво майбутньої держави неможливо без чіткого усвідомлення нашого минулого у всіх його проявах і сукупностях. Отже, історія кожного народу, який населяє державу України, є невід'ємною частиною нашої загальної історії. Особливо, українські німці першої половини ХХ ст. усе активніше сприймаються не лише як учасники національно-визвольних змагань на теренах України, а й як творці європейського інтелектуального простору.

Ключові слова: родина Штейнгелів, барон Ф. Штейнгель, М. Біляшівський, Волинь, музей, архів.

THE PLACE OF BARON FEDIR RUDOLFOVYCH STEINGEL IN THE HISTORY OF THE STATE CREATION OF UKRAINE

Abstract

The purpose of the article is to consider one of the aspects of the life history of Ukrainian Germans on the territory of our country, which today attracts the attention of many politicians, writers, and scientists. It was established that there were many complications in the development of this ethnic group, starting with economic, political, and religious problems. In this regard, it is relevant to turn to the study of the experience accumulated by previous generations of ethnic Germans. So, on the example of studying the activities of the Shteingel family, it is possible to trace the adaptation processes that accompanied foreigners during their life on the territory of Ukraine. Every historical era has examples of state and public figures who made a significant contribution to the prosperity of their Motherland. Often, such activity became a family affair, as it happened in the German families of Falz-Fein, Bunge,

Kornis, Struve, Schmidt, Folbort, and others. Its representatives were distinguished by public service, as well as political activity. The methodology is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Such methods as historical-genetic, analytical-synthetic, the method of comparative analysis, retrospective, historical-typological, the method of local history were used. Scientific novelty. In the scientific study, attention is focused on the figure of the famous public and political figure Baron Fyodor (Theodor) Rudolphovich Shteingel, who became a phenomenon in the history of state formation of Ukraine in the most critical times, namely at the end of the 19th – in the first half of the 20th century. The research reveals the activities of an outstanding social and political figure, philanthropist, extraordinary envoy and minister plenipotentiary of the Ukrainian State in Germany, deputy head of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, founder of the Horodotsky Museum – the first secular museum in Volyn and a rural museum in Ukraine. Research results. The modern reinterpretation of the past of our country has increased interest in many figures of Ukrainian history. This led to the emergence of a significant number of scientific studies, the main purpose of which was to determine the achievements of individual historical figures in the struggle for Ukrainian statehood. The construction of the future state is impossible without a clear understanding of our past in all its manifestations and aggregates. So, the history of every nation that inhabits the state of Ukraine is an integral part of our general history. Especially, Ukrainian Germans of the first half of the 20th century. are more and more actively perceived not only as participants in national liberation struggles on the territory of Ukraine, but also as creators of the European intellectual space.

Key words: Shteingel family, Baron F. Shteingel, M. Bilyashivskiy, Volyn, museum, archive.

Вступ. Впродовж багатьох століть Україну заселяли різні етноси. Їх життя було постійно пов'язане з економічними і політичними, релігійними процесами, що відбувалися в Україні. Фактично за всіх історичних епох, незмінно залишаючись носіями власної, своєрідної етнічної самобутності, німці успішно споріднювалися з українцями та іншими спільнотами, що проживали на її широких просторах. Вагомий був їх внесок у розвиток господарської традиції, духовної культури. Доля цього працьовитого й талановитого етносу часто кардинально й круто змінювалася, мала чимало трагічних моментів. Історія участі етнічних німців у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України в другій половині ХІХ – початку ХХ століття становить актуальну та одну із недостатньо вивчених у вітчизняній історії проблем.

Слід відзначити, що переселенська практика в Європі була поширеною і навіть часто розглядалась як стратегічний засіб зміцнення могутності держави. В цей історичний період навколо цього точилося чимало дискусій і сформувалося кілька економічних теорій, зокрема, меркантилістів і фізіократів. У ХVІІІ ст. ці вчення зайняли провідні позиції в науці про народонаселення, і теза про те, що чисельність населення є благотворною для держави, стала аксіомою.

Між тим, часто у цій справі виникали ускладнення зовнішньополітичного характеру. Так, чимало європейських монархів самі почали заохочувати імміграцію та вдаватися до заборони еміграції. 1763 р. володарка Австрії Марія-Терезія видала особливий маніфест, в якому були викладені мотиви заборони еміграції та визначені заходи покарання для емігрантів, вербувальників і посередників. Порушникам цього маніфесту загрожувало ув'язнення до п'яти років або каторжні роботи на такий же термін. До осіб, що вчинили другу спробу еміграції, застосовувалося подвійне покарання: в'язниця і каторга до десяти років, у разі ж третьої спроби – страта на шибениці. В той же час, імператорський двір проводив політику заохочування фахівців-іноземців. Їм обіцяли податкові пільги і грошову підтримку та ін. (Циркуляри Марії Терезії у зв'язку з приєднанням до Австрії Галичини й Володимирії, 1773–1776, арк. 17–24). Король Пруссії і Курфюрст Бранденбурга Фрідріх-Вільгельм І увів смертну кару за агітацію на виїзд. За виявлення ж і повернення емігранта встановлювалась грошова винагорода в сумі 200 талерів. Він створив ефективний,

максимально централізований військово-бюрократичний апарат у державі, спрямований виключно на підтримку політичної і військової могутності Пруссії, і цілеспрямовано відстоював інтереси своєї династії (Mask, 1992, р. 24).

Отже, люди це історія її творять люди, історія, на відміну від природи, не може розвиватися без людини. Таким чином історія – це творення зовнішнього світу людини відповідно до внутрішнього світу, накопиченого минулого та апріорної здатності людського мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед перших дослідників історії родини Штейнгелів можна назвати наукові публікації, українських вчених, в яких досліджується біографістика цієї родини (Миронець, 2004; Кузьміна, 2016; Пономарьова, 2010).

Вагомим внеском у розробку проблеми стала публікація київського професора П. Гай-Нижника (2016). Упродовж останніх десятиліть українським вченими-істориками було захищено ціла низка наукових робіт, присвячених німецькій тематиці. 2004 р. Н. Миронець захистила кандидатську дисертацію «Книжково-рукописне зібрання барона Штейнгеля: формування, зміст, доля» (2004). Автор в своїй праці майже вперше подала ґрунтовну біографію Ф. Штейнгеля, аналізуючи його політичну, меценатську, наукову та громадську діяльність. Також, дуже ретельно досліджені етапи переміщення книжково-рукописних матеріалів барона Ф. Р. Штейнгеля – вченого, громадсько-політичного та культурного діяча України, починаючи з моменту евакуації зборів із сімейного маєтку у с. Містечко (Рівненський р-н) та закінчуючи його сучасним місцезнаходженням.

Особливу увагу заслуговує кандидатська дисертація наукового співробітника І. Кузьміної (2016). Тут ґрунтовно робиться аналіз газетних статей, публікацій, генеалогічних довідкових видань, архівних даих та епістолярної спадщини родоводу Штейнгелів. Вона відзначила факт, що спеціальної праці, присвяченої просопографічному портрету української гілки родини Штейнгелів, наразі не існує. Отже, науковці або зовсім не вивчали життя та діяльність цієї родини, або досліджували лише окремі сторони її життя, що пояснювалося непростією політичною ситуацією, яка на той час склалася в країні.

Мета статті – на основі аналізу наявних джерел показати внесок барона Федора Рудольфовича Штейнгеля в розвиток державотворення України.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**: проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження; реконструювати біографію Ф. Р. Штейнгеля та з'ясувати, які чинники вплинули на формування його політичних поглядів; розкрити внесок Ф. Р. Штейнгеля в становлення української державності.

Методи та методологія проведеного дослідження. У роботі використано основні методи науково-історичного дослідження, сучасні підходи до вивчення соціально-економічної, політичної та культурно-освітньої історії розвитку українських німців. Також, позиція автора базувалася на переконанні в тому, що завдання сумлінного професійного історика полягає саме в тому, щоб абстрагуватися від середовища, часу, ідеології і власних кон'юнктурних міркувань. Саме принцип наукової об'єктивності став основоположним у дослідженні суспільної адаптації німців, особливо родини Штейнгелів і сім'ї барона Федора Рудольфовича Штейнгеля. Це дозволив визначити предмет дослідження, його місце серед інших аспектів проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. В X ст. зустрічається перші згадки про Штейнгелів, які були по чоловічій лінії були військовими в період Священної Римської імперії. Проте офіційна інформація з «Genealogisches Handbuch der

Baltischen Ritterschaften» називає першим представником цієї родини придворного радника в Еслінгені Якоба Штейнговеля, предки якого вказані як судді у колись вільному німецькому місті Еслінген за 1383, 1427 рр. (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, 1935. s. 237). Крім цього, існує інша думка що, рід баронів фон Штейнгелів походить із Саксонії, де був відомий із XVII ст.

Представники славетного роду Штейнгелів з'явилися на теренах Україні в XVIII ст. Це «золотий вік» німецьких переселенців, період проголошення царським урядом державної політики запрошення іноземних колоністів. У своїх маніфестах, від 4 грудня 1762 р. і 22 липня 1763 р., імператриця Катерина II (до заміжжя – принцеса Софія Августа Фредеріка фон Анхальт-Цербст Дорнбурзька), запрошувала іноземців переселятись до імперії, обіцяючи їм, при цьому, свою всіляку підтримку.

У 1877 р. з м. Ревель (з 1919 р. естонська назва Tallinn) у Київ переїжджає частина родини Штейнгелів, брати Максим та Рудольф Васильовичі Штейнгелі. Їх батьки підпоручик Фрідріх-Вільгельм-Карл Штейнгель та Пауліна-Амалія-Софія, народженої фон Шиллінг.

Старший брат Максим Васильович (Магнус-Карл-Олександр) Штейнгель (1837–1921) приїхав до Києва і придбав будинок за адресою Ярославів Вал, 3 (Велика Підвальна, 5). В цій садибі він прожив з родиною сорок років (1877–1917 рр.). (Справа Штейнгеля Максима Васильовича, арк.6.). Максим Васильович був вольовою та діяльною людиною, підприємцем. Він був виноробом (маєток «Туїшхо»), цукрозаводчиком та головою правління Київського земельного банку. 1885 р. в Києві йому належали металоткацька фабрика (вул. Кузнечна №50), механічний завод, страхове товариство «Дніпро». М. Штейнгель як добрий і сучасний підприємець він мав різні нагороди. Так, 14 серпня 1896 р. він писав: «Я отримав приватне свідчення, що експерти присудили мені: за фабричні вироби велику золоту медаль, – а за вино чи золоту медаль, – чи срібну і за виробництво на Кавказі орден Володимира на шию. Государ імператор дуже цікавився моєю фабрикою... Детально розпитував уповноважених, котрих Вітте йому представив як Київське виробництво барона Штейнгеля» (Штейнгель М. В. Штейнгелю Ф. Р. лист від 14 серпня 1896 р. з Києва, арк.4).

М. Штенгель активно розширяв своє сільське господарство та цукрове виробництво. Він створив Максимівське товариство – справа всієї родини. Особливою гордістю був маєток «Грушкі» це майже 5 тис. дес. посівів. Тут вирощувалися такі сільськогосподарські культури: буряк, пшениця, ярові, рапс, конюшина, овес, ячмінь, кукурудза, просо. Пшеницю та ярові на продаж, інші – на прогодування худоби. Також, товариству належав великий цукровий завод. За його участю були створені нові сучасні цукрові заводи на території України. Так, 1899 р. за його участю було засновано «Товариство Юзефовсько-Миколаївського буряково-цукрового і рафінадного заводу». Це підприємство розташовувалося в маєтку вдови генерал-лейтенанта Марії Безак та її нащадків у Юзефівці Бердичевського повіту Київської губернії. (Товариство Юзефовсько-Миколаївського буряково-цукрового і рафінадного заводу, 1899, арк. 2).

Крім цього, Максим Васильович був знаною людиною в Києві. Так, він був активним членом дирекції Київського політехнічного інституту (сьогодні Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського») який давав гроші на розбудову цього закладу.

Молодший брат Рудольф Васильович (Герман-Рудольф-Олександр) Штейнгель (1841–1892) теж увійшов в історію. 1872 р. під час будівництва залізниці на північному Кавказі (приватна залізниця від Ростова-на-Дону до Владикавказу) здобув славу

«маленького залізничного короля». Р. Штейнгель за прикладом старшого брата став проводити активну і успішну підприємницьку діяльність. Так, він став власником великих маєтків: на Кубані та в селі Городок на Волині і садиби у Києві неподалік будівлі брата Максима.

Барон Федір Рудольфович Штейнгель (Теодор фон Штайнгайл, нім. Theodor von Steinheil), народився 27 листопада (9 грудня) 1870 р. в родині відомого інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля, вихідця з Остзейського краю (Балтія). Мати українка Марія Федорівна Камінська (Штейнгель М. В. Штейнгелю Ф. Р. лист від 14 серпня 1896 р. з Києва, арк.1зв.). За релігійним віросповіданням барон був лютеранином, а його дружина – православною.

У 1877 р. Рудольф Штейнгель придбав двоповерхову садибу-кам'яницю для своєї родини в Києві по вулиці Бульварно-Кудрявській № 25 (зараз № 27). Особняк був побудований у неоготичному стилі з наріжними вежами. На розі була побудована вежа, де за давнім звичаєм вивішувався прапор, якщо господар садиби був удома. Будівельники зробили, що ємність карнизів фасади були прикрашені зубцями, як у замку, а вікна й двері – сандриками, що були характерні для англійської готики. Паркан лоджії був прикрашен готичними візерунками з ініціалів подружжя Марії та Рудольфа Штейнгелів. Цікаво, що за стародавнім звичаєм, коли власник був удома, на одній з башт «Замку барона» підіймали прапор. У садиби був чудовий парк – його використовували, коли палац перетворили на санаторій то величність маєтка залишаються лише на старих фотографіях та в пам'яті очевидців (Друг & Малаков, 2004, с. 329–330).

Київ, яким ми знаємо сформувався у другій половині XIX ст. Сьогодні відомості про особняки, і їх господарів можна почерпнути тільки в працях знавців київської минушини, архітектури, співробітників Музею історії Києва О. Друг і Д. Малакова. На початку ХХІ ст. маєток викупив професор медицини імператорського університету Святого Володимира М. Лапинський і облаштував тут фізіотерапевтичний санаторій з водолікуванням, світлолікуванням, електротерапією. Також, на вулиці Мало-Володимирській збудував багатопверховий будинок, що за екстер'єром переключається з стилем особняка. За десятків років в цих приміщеннях існували різні лікувальні заклади. Тільки в 1927 р. було прийнято рішення про створення на базі санаторію Київський психоневрологічний інститут. У 1952 р. почав діяти Київський науково-дослідний інститут ортопедії. Пізніше на базі Інституту створено Республіканський центр, де почали проводитися лікування хворих на остеомієліт та підготовка кадрів (там само, с. 332).

Тепер у частині приміщення, що збереглося, та у прибудованому до нього корпусі розташований Інститут травматології та ортопедії НАМН України. Сумно, що Постановою Ради Міністрів УРСР від 06.09.1079 №442, садиба барона Штейнгеля стала пам'яткою містобудування і архітектури, але будівля в поганому стані, частково зруйнована пожежею. Це наше відношення до історії, культури і архітектурних пам'яток України. Скандали зі знесеннями чи спробами знесення чергової старовинної будівлі в Києві вже стали чимось на кшталт місцевої традиції. В столиці стає все менше будинків старого Києва.

У 1878 р. Р. Штейнгель придбав маєток у с. Городок Рівненської області, де він з родиною мешкав у літню пору року, а взимку, як це було прийнято в більшості заможних родин, переїжджав до зазначеної вище Київської садиби. Він купив садибу, у першу чергу, заради свого третього сина Федора, якому на той час виповнилося вісім років. Хлопчик був хворий на епілепсію, і клімат Санкт-Петербурга, де він народився, не підходив для здоров'я. Це спонукало до того, що початкову освіту

отримав удома, пізніше навчався в II Київській гімназії. Вищу освіту почав отримувати в імператорському університеті Святого Володимира, який діяв у Києві. У 1890-х рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету. Нажаль не зміг закінчити у зв'язку хворобою-епілепсією та смертю матері.

У 1891 р. у студента Ф. Штейнгеля відбулося весілля. Його жінкою стала Марія Іванівна Шандивіна. 1892 р. під час пологів вона померла і він залишився абсолютно безпорадним з немовлям, первістком Борисом. В цьому році помирає батько від «розриву серця». Він був похований у Києві на четвертій терасі Аскольдової могили. Так сталося, що саме Рудольф Васильович відкрив Києву архітектора В. Городецького. Після смерті дружини він замовив молодому архітектору усипальницю на кладовищі «Аскольдова могила». Пізніше поряд з дружиною поховали і самого барона. В. Городецький не цурався і робіт на кладовищах. За його проектом на цьому історичному місці збудували мавзолеї для графів Вітте та Потоцьких. На жаль цього сьогодні не існує.

Ф. Штейнгель за заповітом батька успадкував маєток у селі Городок Волинської губернії (700 десятин землі) і далі вміло продовжив справу батька.

У 1893 р. другий шлюб із двоюрідною сестрою Вірою Миколаївною, яка замінила Борисові матір. В цей час шлюби між близькими родичами були заборонені. Ф. Штейнгель звертається до царя. Він писав у листі: «Таким чином протягом двох років я втратив трьох найближчих людей і залишився молодим вдівцем з малолітнім сином. Здоров'я моє прийшло в повний розлад від перенесеного горя і ще більше погіршилося. В особі шляхетної сестри моєї Віри Миколаївни я знайшов людину, яка залишається з глибоким співчуттям до мого малолітнього сина. У ній я побачив мого рятівника і люблячу маму для малолітнього сина, якого майбутнє мене турбує». Микола II дав дозвіл на цей шлюб. Від неї мав двох синів Володимира та Миколу.

Цікаво але, сьогодні зберігається оригінальний документ – офіційний лист від 26 листопада 1893 р. Рим (на німецькій мові). Лютеранська громада при германському посольстві в Римі свідоцтво про одруження Штейнгель Ф. Р. і Штейнгель В. Р з особового фонду барона Федора Рудольфовича Штейнгеля, який знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського ((Штейнгель М. В. Штейнгелю Ф. Р. лист 1895 р., арк.2).

Отже, барон прожив з баронесою Вірою недовго. У 1910 р. вона померла в Парижі та була похована в Києві на Аскольдовій могилі в родинному склепі. У 1936 р. за радянської влади цей склеп підірвали. Дослідники історії родини барона вказують що, цю звістку Ф. Штейнгель також дуже тяжко пережив.

Наступною дружиною стала гувернантка його дітей Олександра Вільгельмівна Ландау, з якою він прожив до кінця життя. Вона народила йому сина Федора.

Під час свого навчання у Польщі Ф. Штейнгель ближче зблизився з Миколою Федотовичем Біляшівським. Він тоді на початку 90-их років обійняв посаду завідувача архівами колекції Фінансового Управління Царства Польського в Варшаві, де звернув увагу на величезний, так що й цілком не використаний матеріал що-до України. Як згадував Микола Федотович, ще раніше в Києві він був знайомий з сім'єю Штейнгеля (Біляшевський Микола [Федотович] [Автобіографія], спр. 8, арк. 21–22). М. Біляшівський став другом, помічником в його помислах збирання рідкісних книг, стародруків, рукописів і спогадів які висвітлювали різні сторони історії Волині. Їхні стосунки переросли у справжню дружбу, яку вони пронесли через роки, допомагаючи один одному не лише у наукових та громадських справах, а й у чисто приватних. М. Біляшівський з приязністю ставився як до Ф. Р. Штейнгеля, так і

до його сім'ї (Біляшевський Микола [Федотович] [Автобіографія], спр. 2162, арк. 1). Вони разом розробили структурний план поточної роботи Городецького музею. Їх об'єднала одна ідея – прислужитися рідному народу, зберегти історико-культурну спадщину України. Втіленням цих прагнень стала організація «Городецький музей барона Ф.Р.Штейнгеля». Історичні матеріали, наукові звіти музею» передавались в університети Одеси, Києва, Харкова, Варшави, а барон як керівник музею виступав із доповідями і рефератами на різноманітних конференціях та з'їздах.

У 1895 р. М. Біляшівський приїхав до маєтку барона і разом з ним здійснив подорож по Волині. Далі взяв активну участь в організації Городецького музею неподалік м. Рівне. 25 листопада 1896 р. Ф. Штейнгель реалізував свій давній задум – заснував перший на теренах Правобережної України приватний світський музей змішаного спрямування. Фактично він став базою наукового центру історико-краєзнавчих досліджень Волині. Музей мав такі відділи: природознавчий, який включав колекції з геології, мінералогії, палеонтології, флори і фауни; географічний – зібрання карт, планів, видів місцевостей, збірки історико-статистичних матеріалів, давні акти, літописи, фотографії. Відомий був рукописний відділ, який складався з метричних, інвентарних, родових, сімейних, судових книг, дипломів про дворянство, та ін. Важливими є серед них були: «Євангеліє» (Вільно, 1644 р.), «Трефологій» (Львів, 1632 р.), «Апостол» (Львів, 1654 р.), «Мінея» (Київ, 1676 р.) та ін. (Баженов, 1995, с.78). Велике значення мала допомога музеєві зацікавлених людей, тих хто приніс і подарував якийсь релікти, або хто передав рідкісну історичну або мистецьку річ та ін. Отже, у «Звіті» Городецького музею Волинської губернії барона Ф. Штейнгеля названо 23 особи, які наповнили своїми дарами різні відділи музею у перший рік його роботи. Особливо серед них: баронеса Е.К. Врангель, художник В. М. Маковський, історик М.С. Грушевський та ін. Також, барон подбав і про створення нумізматичної колекції в музеї. У його археологічному відділі збиралася нумізматична колекція, що склалася внаслідок допомоги М. Біляшівського та проведення археологічних й етнографічних експедицій, які проводилися як самим бароном, так й іншими дослідниками, зокрема Ф. Вовком та В. Мошковим, а також науковцями імператорського університету Святого Володимира та членами Товариства дослідників Волині (Абрамов, 1906, с.250). Це товариство одне з перших об'єднань, яке розпочало конкретне вивчення рідного краю, підтримувало зв'язки із науковими установами і редакціями наукових видань, а особливо з музеєм барона Ф. Штейнгеля. Товариство стало зразком для багатьох подібних організацій в Україні. Статут Товариства був складений фольклористом та етнографом М. Коробкою, археологом С. Гамченком за сприяння громади Волинської губернії. У квітні 1900 р. статут організації затверджений міністром освіти М. Боголеповим, який визначав склад, структуру, напрями діяльності, регламент роботи, керівні органи, порядок їх обрання, а водночас – права, обов'язки голови і членів Товариства (Іванців, 1993, с.15).

Барон не лише фінансував всі роботи, пов'язані з музеєм, та був власником музею, але й був співавтором програми його діяльності, активним членом наукового гуртка, що сформувався в Городку. Дуже високо оцінило наукове значення цих колекцій керівництво імператорського університету Святого Володимира.

Це все сприяло тому, що барон вже не міг жити без рідного краю. «Проживаючи з далеких часів в маєтку Городок Рівненського повіту Волинської губернії, – писав Ф. Р. Штейнгель, – я цілком поріднився з цією місцевістю і народом, внаслідок чого інтереси цього краю стали для мене близькими» (Абрамов, 1906, с. 252–253). Також, у своєму маєтку в с. Городок на Волині Ф. Штейнгель побудував школу в два

поверхи, де селянські діти отримували безкоштовно освіту, побудував та утримував своїм коштом лікарню св. Бориса, заснував сільський хор, віддав для загального вжитку велику власну бібліотеку, відкрив для селян чайну, лазню, заклав овочеву теплицю. Можна звернути увагу, що приміщення для майбутньої лікарні св. Бориса було побудовано трохи згодом, але вона тимчасова функціонувала у будівлі з 1893 р. Кожний рік барон давав великі гроші їй, бо для успішного функціонування потрібне було нове медичне обладнання, постійне поповнення ліків, виплата зарплатні головному лікарю та медперсоналу. Таким чином, ця лікарня стала широко відомим закладом не тільки в цьому регіоні України. лікарня добре проіснувала з 1893 до 1939 р., поки барон жив в Україні.

Друзі М. Біляшівський і Ф. Штейнгель в 1897–1898 рр. провели теоретичні дослідження і здійснили розкопки курганів у Ровенському повіті і поблизу сіл Карпилівка, Грабово, Рогачово, Студінка. Ці артефакти розкопок значно поповнили фонди антропологічного та археологічного відділів Городоцького музею (Отчёт Городецкого музея, 1898, с. 15–16). 1899 р. відбулася наступна експедиція. Де було здійснено фотографування пам'яток природи та культури, вивчались археологічні пам'ятки, збирались етнографічні матеріали та зразки народних промислів в середній та нижній течіях р. Горинь. Експедиція 1900 р. вивчала в басейні річок Случі та Уборті та обстежувала населені пункти, хутори Житомирського і Новгород Волинського повітів. Це сприяло появі нових цінних експонатів (Шевчук, 1983, с. 3).

Таким чином, у сучасній історичній науці Ф. Штейнгель відомий як знаний археолог. Він проводив археологічні розкопки на території Волинської губернії. Ним була написана узагальнююча праця «Раскопки курганов в Волинской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.». Величезний доробок у творчій діяльності барона становили фотознімки історичних пам'яток регіону. Ф. Штейнгель співпрацював з багатьма науковими організаціями і товариствами. У зв'язку з цим він був почесним членом Товариства дослідників Волині. Ф. Штейнгель займався меценатством та благодійництвом. Так, він відкрив безкоштовне сільське училище, школу, лікарню в Городку (Миронець, 2004, с. 67).

Крім цього в селі працювала колективна читальня, відкрита бароном, а у святкові дні організовувалися для сільської молоді різноманітні розваги. Обов'язково грав сільський духовий та два струнні оркестри, співав сільський хор і дітям роздавали подарунки – печиво та цукерки (Столярець, 2002, с. 12).

Важливою справою облаштування Городоцького музею М. Біляшівський безпосередньо займався до переїзду в Київ. 1902 р. він обіймав посаду директора Київського художньо-промислового і наукового музею імені государя імператора Миколи Олександровича, ставши, фактично, одним з фундаторів музейної справи на українських землях (1918 р. він поповнив склад дійсних членів Української академії наук). (Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ..., 2015, с.19.). Таким чином, музей став його домівкою у прямому та переносному розумінні – він мешкав разом зі своєю сім'єю у підвалі музею. У зв'язку з цим інтенсивність його співпраці з Городоцьким музеєм спала. Однак, і надалі він здійснював наукове керівництво ним, консультував Ф. Штейнгеля з питань розвитку музею, опікувався поповненням його колекцій (Циркуляри Київського губернського статистичного комітету, арк. 12–12зв.). Барон Ф. Штейнгель ні коли не забував що, М. Біляшівський – фундатор історико-краєзнавчого музею Волині в місті Городок Рівненської області (нині краєзнавчий музей). «Постійно я та ми всі, – писав він у листі до Миколи Федотовича від 26 лютого 1922 р., – згадуємо тебе, різні випадки

нашого колишнього спільного життя в музеї» ([Штейнгель] Федор [Рудольфович] Беляшевському Николаю Федотовичу..., спр. 2196, арк. 1).

У 1906 р. Ф. Штейнгеля було обрано депутатом від м. Києва (від партії кадетів) до I Державної думи (10.05.–21.07.1906). Тут сформувалася Українська Парламентарна Громада яка мала політичну платформу – автономія України. Також, депутатами були відомі представники України. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова І. Шраг; серед членів були: В. Шемет та П. Чижевський – від Полтавщини, М. Біляшевський та барон Ф. Штейнгель – від Києва, А. В'язлов – від Волині та ін. Після розпуску думи, підписавши Виборзьке звернення, розділив долю інших депутатів: був не лише позбавлений права обрання до нової думи. 13 червня до 11 вересня 1908 р. був ув'язнений в Царськосельській в'язниці. Але, через епілептичні напади у його перемістили в тюрмну лікарню в одиночне заключення (там само, арк. 17–17 зв). На цьому закінчилася його політична кар'єра.

11 травня 1907 р. за ініціативою М. Грушевського у Києві за зразком Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові було створено Українське наукове товариство. В цьому році барона Ф. Штейнгеля обрали заступником голови цієї інституції в Києві (голова М. Грушевський). Метою організації, була організація наукової праці в країні і популяризація рідної мови. У товаристві були організовані наступні секції: історична, філологічна, природничо-технічна; а також медична і статистична комісії та ін.

У 1908 р. Ф. Штейнгель став членом Товариства українських поступовців. В цьому році барон вступає до масонської ложі і незабаром стає венераблем (майстром стільця – керівником лоджії) київської нової ложі «Правда» (Савченко, 2008, с. 247–248). Масонство – це релігійно-філософський рух, витоки якого сягають ремісничих церковних братств середньовіччя. Основна мета масонів, або вільних каменярів – «об'єднати людей на засадах братерства, любові, взаємодопомоги й рівності». (Римаренко, 1997, с. 52) Члени таких організацій сповідували ідеї удосконалення суспільства через удосконалення людини. Головна ідея масонів: «Увесь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім'я». Основне гасло масонів: «Свобода, Рівність, Братерство». Вони поширювалося в Україні трьома шляхами: через Польщу, через Росію й безпосередньо із західноєвропейських країн, причому Галичина й Правобережна Україна стали в цьому відношенні польською «зоною впливу», а Лівобережжя та Слобожанщина – московською. Визнаними масонськими центрами України були Київ, Львів, Полтава, Одеса, Харків та ін (Ресент, 2009, с. 114).

На початку ХХ ст. це була друга після петербурзької місцева рада в Російській імперії, що засвідчувало високий авторитет київської масонської організації. До числа її членів входили С. Єфремов, Ф. Штейнгель, М. Грушевський, С. Чебаков, І.Полторацький та ін.

Про авторитет барона Штейнгеля в українських масонських колах говорить хоча б той факт, що він був обраний до Верховної Ради у Петербурзі – так називався керівний орган масонських лож на території Російської імперії.

За деякими свідченнями, барон навіть головував на кількох засіданнях Верховної Ради, себто Совета. Він тричі представляв київських масонів на так званих конвентах – всеросійських з'їздах масонів. Там він мав змогу спілкуватися з провідними російськими політиками і масонами: Керенським, Мілюковим, Набоковим, Маклаковим, Кокошкіним та ін.

Робота в Городку продовжувалась до початку Першої світової війни. У зв'язку з наближенням лінії фронту у 1915 р. експонати з Городоцького музею було евакуйовано в маєток «Туїшхо» брата Ф. Штейнгеля біля Туапсе. Подальша їх

доля невідома. Багата й цінна бібліотечна колекція барона Штейнгеля була перевезена до Києва. Однак, не все збереглося після 1918 р. (події першої світової війни, Української революції та встановлення радянської влади), коли було втрачено багато архівів і книжкових колекцій установ та окремих діячів науки й культури. Запити про літературну спадщину барона Штейнгеля та про її долучення до Всенародної бібліотеки України неодноразово порушувалося на засіданнях Тимчасового комітету з організації Бібліотеки, і перший голова Тимчасового комітету В. І. Вернадський наполіг на тому, щоб якомога швидше передати київську частину бібліотеки Ф. Штейнгеля до ВБУ для запобігання її втрати. Таким чином основна частина книжкових зібрань і архівних матеріалів барона Штейнгеля була передана до Київського університету, а пізніше – до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Сьогодні у фондах Інституту рукопису НБУВ зберігається особовий архівний фонд Ф. Р, Штейнгеля (ф. 109, 744 – одиниць зберігання), в якому зібрано біографічні матеріали, документи службової діяльності, листування тощо. Уважний огляд книжкового зібрання Ф. Штейнгеля свідчить про його важливість і цінність, має меморіальне значення для розвитку науки та культури України.

Ф. Штейнгель був членом комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, з 1915 р. він став головою цього комітету. Д. Дорошенко в своїй праці «Українство в часі світової війни» розкрив, що «Бар. Штейнгель, виходячи з цілком справедливого заложення, що праця коло допомоги українському населенню і-взагалі діяльність на українській території повинна найближче лежати на серці самим українцям, постарався, щоб у склад комітету, яко його члени й уповноважені Союзу війшли українські громадські діячі. Таким способом членами комітету стали (в порядку їх вступу): А. Г. Вязлов, М. Ф. Біляшевський, Д. І. Дорошенко, А. В. Ніковський, Ф. П. Матушевський, В. М. Леонтович, І. І. Красковський і В. В. Уляницький. Члени росіяни помалу усунулись, перейшли до праці на інших фронтах, і комітет прийняв вповні український характер. Робота комітету за короткий час розвинулась надзвичайно широко. Він заложив величезні шпиталі для поранених і хворих вояків на фронті та в запіллі, великі технічні відділи на фронті, майстерні, всякого рода санітарно-гігієнічні установи, взяв на себе годування населення окупованих повітів Галичини й Буковини, допомогу біженцям, улаштування захоронок для дітей. Бюджет комітету в 1916 р. виносив 42 мільйони рублів. В його численних установах на фронті і в запіллі знайшли собі службу сотні й тисячі української інтелігенції: лікарі, інженіри, студенти й студентки» (Галушко, 2002, с. 38). Таким чином, Д. Дорошенко коли став міністром зовнішніх справ Української Держави то вже добре знав Ф. Штейнгеля, оскільки працював під його керівництвом у представництві комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Це сприяло їх подальшій дружбі.

14 березня 1917 р. Ф. Штейнгель очолив Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій в Києві та Київській губернії, учасник роботи Всеукраїнського національного конгресу. Очолював виконавчий комітет Київської міської думи. З 7 березня – 7 квітня 1917 р. барон також входив до першого складу Центральної Ради (7 березня – 7 квітня 1917 р.).

29–30 квітня 1918 р. до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Сьогодні ми маємо в «Спогадах» стримане ставлення П. Скоропадського до Німеччини і можна твердити, що він, усвідомлюючи, що Німеччина програє Першу світову війну і що Антанта стане в ній переможцем, вважав альянс Гетьманату з Німеччиною тимчасовим заходом для збереження Української держави під наступом більшовицької Росії. Його

політику підтримували ті верстви населення, інтереси яких особливо постраждали від анархії та хаосу і які сподівалися, що твердою рукою можна покласти цьому край. Такі настрої переважали серед великих землевласників та заможних селян, промисловців і дрібних підприємців, вищих прошарків чиновництва. Чимало серед них було й представників німецької спільноти. Німецьке населення схвально поставилося до заходів, що проводив гетьман П. Скоропадський щодо організації внутрішньополітичного й економічного життя. Так, українські німці (нащадки дворянських родин німецького походження) – С. Гербель (голова Ради Міністрів), Е. Ландсберг (міністр шляхів сполучення), В. Рейнбот (міністр юстиції), С. Мерінг (міністр торгівлі і промисловості), Й. Вагнер (міністр праці) та ін. – займали важливі посади в державній адміністрації Гетьманату (Піріг, 2016, с.97).

В травні 1918 р. основну увагу у зовнішній політиці міністр зовнішніх справ Української Держави Д. Дорошенко приділяв німецькому напрямку. У зв'язку з цим, посольство Української Держави у Німеччині було віднесено до першого рангу й отримало найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів, тобто акредитувалося головами держав, до яких відряджалося. Міністр був впевнений що, відносини з Німеччиною були не лише основним питанням зовнішньої політики, а й питанням існування держави як такої. У зв'язку з цим він згадував в своїй праці «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)», що: «я висунув кандидатуру барона Ф. Р. Штейнгеля, людини, яка своєю відданістю українській національній справі засвідчила цілими роками громадської та культурно-національної діяльності. Найцінніше у Ф. Р. Штейнгеле я вважав його ідеальну суспільну чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього таку рідкісну, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена. Не без вагань погодився Ф. Р. Штейнгель зайняти запропоновану йому посаду. Він відверто заявив мені, що будучи на своє переконання федералістом, він не наважується обійняти посаду, яка вимагає оборони самостійності держави. Але погодившись заради добра України взяти на себе запропоновані йому обов'язки, він прирік, що свої федералістичні симпатії сховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній українській державі. І він це приречення виконував із властивою йому сумлінністю та сумлінністю. Ми з самого початку домовилися, що він довго не залишиться в Берліні, тому що стан його здоров'я вимагав систематичного спокою та лікування. Але мені здавалося дуже важливим, щоб він зробив престиж українського посольства» (Дорошенко, 1969, с. 69). Про нього мав свою привабливу думку П. Скоропадський. Він писав: «В Берлін поїхав барон Штейнгайл, найчесніший і найблагородніший українець, що носив лише німецьке прізвище, але навіть не говорив німецькою мовою, що, звичайно, було для його діяльності великою проблемою» (Пеленський, 1995, с. 96).

1 липня 1918 р. із Німеччиною безпосередні контакти та відносини налагоджувалися бароном Ф. Штайнгелем, який мав назву «Надзвичайний Посланник і Уповноважений Міністр Української Держави при Цісарському Правительстві в Німеччині». Головну увагу новообраний посол звернув на діяльність, спрямовану на захист територіальної цілісності та незалежності Української Держави. Це сприяло активізації діяльності українського посольства в Берліні.

Разом з тим, Д. Дорошенко в своїх споминах згадував, що: «був один бік в діяльності Ф. Р. Штейнгеля, який викликала непогодження між ним та мною і який був, на мою думку, його помилкою. Ще перед тим, як остаточно згодитися на прийняття посади посла, Ф. Р. Штейнгель заявив мені, що бажає заново зформувати штат посольства з тим, щоб закликати по змозі людей фахових, які б знали і вміли провадити дипломатичну службу.

На увільнені посади Ф. Р. Штейнгель запросив таких людей: на посаду радника – Іванова, дідича з Волині, що служив раніше у російській дипломатичній службі; на посаду першого секретаря – Ланіна. На інші посади запросив він ще: Товстоліса (дідича з Чернігівщини) – за мою рекомендацією, й Коваленко. Залишались з попереднього складу місії В. Козловський, Козій, Хотько, Павловський і ще дрібні урядовці. Ф. Р. Штейнгель, сам джентльмен, вірив у порядність людей; він вірив у порядність і лояльність запрошених ним осіб, але дійсність показала, що він помилився: ці люди були лояльні хіба що в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення та свою канцелярійну роботу. Поза тим про них справедливо установилась думка в Берліні, що це «росіяни з українського посольства». А при кінці існування гетьманського режиму вони (спеціально Ланін) повелися так, як могли повестися люди, що були абсолютно чужі українській справі» (Дорошенко, 1969, с. 67).

Проте, Ф. Штейнгель, який протягом перебування місії в Берліні «мав тісні контакти з іспанським і голландським послами, що значною мірою сприяли налагодженню дипломатичних відносин Української Держави з нейтральними країнами й відкривали перспективи для встановлення контактів із альянсами». Значний успіх Ф. Штейнгеля і Д. Дорошенка у відносинах із країнами Четверного союзу пов'язаний із визнанням Німеччиною 02.06.1918 р. Української Держави та ратифікацією нею ж 24.07.1918 р. Брестського мирного договору. У зв'язку з цим дипломатичну місію у Німеччині загалом можна вважати досить ефективною, якщо розглядати її в перспективі появи нових можливостей для реалізації геополітичної стратегії України.

Велике значення мали прямі контакти між державами. Так, 17 серпня 1918 р. до Берліна була відправлена висока делегація, що складалася з головних осіб Гетьманської держави, а саме голови Ради міністрів Ф. Лизогуба, товариша (заступника) міністра закордонних справ й, водночас, свого радника О. Палтова та, як секретаря делегації, особистого ад'ютанта князя В. Кочубея. В Берліні делегація провела кілька зустрічей, обговорила економічно-торговельні та політичні проблеми з вищими державними діячами Німеччини, й з державним секретарем закордонних справ фон Гінце. Члени делегації відвідали й українське посольство в Берліні, яке ефективно очолював барон Ф. Штейнгель (Гай-Нижник, 2014, с. 606.).

4-16 вересня 1918 р. відбувся візит гетьмана П. Скоропадського до Німеччини для вирішення всіх питань з німецьким імператором Вільгельмом І. Ці контакти негативно вплинуло на відносини з Антантою. Попри усі позитивні зрушення, в восени 1918 р. у Німеччині та Австро-Угорщині почалися революції, які привели до руйнування імперій. 14 грудня 1918 р. падіння Гетьманату перервало перебування Ф. Штейнгеля на посаді посла.

У 1919 р. в сім'ї Ф. Штейнгеля сталося горе сина Бориса градоначальника м. Одеси під час червоного терору було розстріляно. Після повернення в Україну барон зосередився на благодійній діяльності, проживаючи разом з родиною у маєтку в селі Городок, яке у міжвоєнний період входило до складу Польщі.

У вересні 1939 р. після приходу в Городок червоної армії радянська влада конфіскувала всі земельні володіння, все майно, яке належало барону. В цьому році він з дружиною Олександрою Вільгельмівною і сином Федором емігрував до Німеччини. Похований у м. Раденбурзі (біля Дрездена,) на кладовищі Йоханнесфрідхоф 11 лютого 1946 р. Дослідники вказують що, в Німеччині живуть рідні Ф.Р. Штейнгеля.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Роки проходять але про барона Федора Рудольфовича Штейнгеля і сьогодні згадують історики, вчені-краєзнавці, дослідники в Україні. Він залишився в історії нашої країни, як вчений-історик,

меценат, політик і громадський діяч. 1993 р. у Рівному на вулиці, названій на честь українського німця Ф. Штейнгеля, встановлений пам'ятний камінь. У Городку на будинку школи, яку він побудував, було відкрито пам'ятну дошку. Ще з 1991 р. ім'я Штейнгеля носить одна з вулиць села Городок. Його спадщина сьогодні має наукову цінність для істориків, крєзнавців не тільки України. Сьогодні можна взяти листи від різних осіб, записні книжки, збірки та інші рукописні матеріали, архівні документи з особового фонду барона Федора Рудольфовича Штейнгеля, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Ф. 109. Штейнгель Федір Рудольфович (70-і роки ХІХ – 1914 р.). 744 од.зб.) і поринути в багатобарвну історію державотворення України.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамов, И.С. (1906). Городоцкий музей Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля. *Живая старина*, 4, 249–254.
- Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник. (2015). Київ: Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Баженов, Л. (1995). Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст.: становлення. історіографія, бібліографія. Хмельницький: Доля.
- [Біляшевський Микола [Федотович] [Автобіографія] 11 липня 1923. Київ. Ф. ХХХІ. Арх. Біляшевського (Спр. 8, Арк. 21-22). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Гай-Нижник, П. (2014). Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 року. *Україна дипломатична*, XV, 605–615.
- Гай-Нижник, П. (2016). Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*, 95–124.
- Галушко, К. Ю. (Упоряд). (2002). Дорошенко Дмитро Іванович. Історія України, 1917–1923 рр.: документально-наукове видання. Київ: Темпора.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. [Teil 3]. Kurland. Görlitz, 1935. o. J. Bd. II. Lief. 9. S. 237-239.*
- Дорошенко, Д. (1969). Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Друге видання. Мюнхен: Українське видавництво.
- Друг, О.М., Малаков, Д.М. (2004). Особняки Києва. Київ: Кий.
- Іванців, В. (1993). Статут Товариства дослідників Волині, його мета та значення. *Велика Волинь : Минуле і сучасне : матеріали міжнар. наук. краєзн. конф.* (9–11 вересня 1993 р.). Житомир.
- Кузьміна, І.В. (2016). Українська гілка роду Штейнгелів: визначні постаті. Історико-просопографічне дослідження. (Дис. ... канд. іст. наук.). Київ.
- Mack, W. (1992). The Salzburg Transaction. Expulsion and Redemption in Eighteenth-Century Germany. Ithaca and London: Cornell University Press.*
- Миронець, Н. Р. (2004). Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля. (Дис. ... канд. іст. наук.). Київ.
- Михайлова, Р. (2010). Федір Штейнгель: історія родини. Рівненський обласний краєзнавчий музей. 140 років від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля. Наукові записки, VIII, 86–91.

- Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 г. (1898), VII, Варшава.
- Пеленський, Я. (1995). Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). Київ; Філадельфія.
- Піріг, Р. Я. (2016). Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Пономарьова, Т. (2010). Поколінний розпис Штейнгелів. Рівненський обласний краєзнавчий музей. 140 років від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля. Наукові записки, VIII, 49–52.
- Реєнт, О.П. (2009). Історія України. Київ: Генеза.
- Римаренко, І. В. (1997). Масонство в Україні. *Людина і світ*, 5-6, 52–54.
- Савченко, В. (2008). Україна масонська. Київ: Нора-Друк.
- [Справа Штейнгеля Максима Васильовича]. Ф.143. Київське міське товариство взаємного кредиту. (Оп. 1, спр. 17, арк. 6). Державний архів міста Києва, Україна.
- Столярєць, М. (2002). Слово про Городок. Спогади краєзнавця. Рівне: Азалія.
- [Товариство Юзефовсько-Миколаївського буряково-цукрового і рафінадного заводу]. Ф. 163. Київська міська управа. (Оп. 41. Спр. 431, арк. 2). Державний архів міста Києва, Україна.
- [Циркуляри Київського губернського статистичного комітету волосним правлінням і повітовим справам про надання відомостей про кількість селянської землі та рогатої худоби, про розміри посівів та сінокосів, про урожайність хлібу по повітах Київської губернії]. Державний архів Київської області (Ф. 804, Оп. 3, Спр. 154, Арк. 11–17).
- [Циркуляри Марії Терезії у зв'язку з приєднанням до Австрії Галичини й Володимирії. (1773–1776)]. Центральний державний архів України у м. Львові (Ф. 181, Оп. 2, Спр. 615, Арк. 17–24).
- [Штейнгель Александр [Николаевич] [Біляшевському] Николаю Федотовичу. Письмо 25 марта 1910. Из С.-Петербурга в [Киев]. Ф. XXXI. Арх. Біляшевського (Спр. 2162, Арк. 1). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- [Штейнгель М. В. Штейнгелю Ф. Р. лист від 14 серпня 1896 р. з Києва]. Ф.109. Штейнгель Федір Рудольфович (70-і роки XIX–1914 р.). (Спр. 428, Арк. 4). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Київ, Україна.
- [Штейнгель Ф. Р. Імператору Миколі II 1895 р.]. Ф.109. Штейнгель Федір Рудольфович (70-і роки XIX–1914 р.). (Спр. 5, Арк. 2). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Київ, Україна.
- [Штейнгель] Федор [Рудольфович] Беляшевському Николаю Федотовичу. Письмо 26 февраля 1922. Из [] в Киев. Ф. XXXI. Арх. Біляшевського (Спр. 2196, Арк. 1). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Шевчук, С. Г. (1983). Фольклорно-етнографічні студії Городецького музею. *Наукова творчість та етнографія*, 6, 60-64.

REFERENCES

- Abramov, Y. S. (1906). Horodotskyi muzei Volynskoi hubernyy barona F. R. Shteinhelia. *Zhyvaia staryna*, 4, 249-254.

- Arkhivy, kolektsii ta zibrannia derzhavnykh, hromadskykh ta relihiinykh ustanov u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: putivnyk. (2015). Kyiv: Drukarnia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho.
- Bazhenov, L. (1995). *Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: stanovlennia. istoriohrafia, bibliohrafia*. Khmelnytskyi: Dolia.
- [Biliashkevskiy Mykola [Fedotovych] [Avtobiohrafia] 11 lypnia 1923. Kyiv. F. KhKhKhI. Arkh. Biliashkevskoho (Spr. 8, Ark. 21-22). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, Kyiv, Ukraina.
- Hai-Nyzhnyk, P. (2014). Vizyt hetmana Pavla Skoropadskoho do Nimechchyny u konteksti politychnoho zhyttia Ukrainy 1918 roku. *Ukraina dyplomatychna, XV*, 605–615.
- Hai-Nyzhnyk, P. (2016). Fedir Shteinhel – metsenat, hromadsko-politychnyi diiach, posol Ukrainskoi Derzhavy v Nimechchyni. *Dyplomatychna ta konsulska sluzhba u vymiri osobystosti*, 95–124.
- Halushko, K.Iu. (Uporiad). (2002). *Doroshenko Dmytro Ivanovych. Istoriiia Ukrainy, 1917–1923 rr.: dokumentalno-naukove vydannia*. Kyiv: Tempora.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. [Teil 3]. Kurland. Görlitz, 1935. o. J. Bd. II. Lief. 9. S. 237-239 .
- Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)*. Druhe vydannia. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo.
- Druh, O. M., Malakov, D. M. (2004). *Osobniaky Kyieva*. Kyiv: Kyŭ.
- Ivantsiv, V. (1993). Statut Tovarystva doslidnykiv Volyni, yoho meta ta znachennia. *Velyka Volyn : Mynule i suchasne : materialy mizhnar. nauk. kraiezn. konf. (9–11 veresnia 1993 r.)*. Zhytomyr.
- Kuzmina, I. V. (2016). *Ukrainska hilka rodu Shteinheliv: vyznachni postati. Istoryko-prosopohrafichne doslidzhennia*. (Dys. ... kand. ist. nauk.). Kyiv.
- Mack, W. (1992). *The Salzburg Transaction. Expulsion and Redemption in Eighteenth-Century Germany*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Myronets, N. R. (2004). *Knyzhkovo-rukopysne zibrannia barona F.R.Shteynhelia: formuvannia, zmist, dolia*. (Dys. ... kand. ist. nauk.). Kyiv.
- Mykhailova, R. (2010). Fedir Shteinhel: istoriia rodyny. *Rivnenskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. 140 rokiv vid dnia narodzhennia Fedora Rudolfovycha Shteinhelia. Naukovi zapysky, VIII*, 86–91.
- Otchet Horodetskoho muzeia Volynskoŭ hubernyy barona F. R. Shteynhelia za pervyŭ hod s 25 noiabria 1896 po 25 noiabria 1897 h. (1898), *VII*, Varshava.
- Pelenskyi, Ya. (1995). *Skoropadskyy Pavlo. Spohady (kinets 1917 – hruden 1918 r.)*. Kyiv; Filadelfia.
- Pyrih, R. Ia. (2016). *Diiialnist uriadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Ponomarova, T. (2010). Pokolinniyi rozpys Shteinheliv. *Rivnenskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. 140 rokiv vid dnia narodzhennia Fedora Rudolfovycha Shteinhelia. Naukovi zapysky, VIII*, 49–52.
- Reient, O. P. (2009). *Istoriiia Ukrainy*. Kyiv: Geneza.
- Rymarenko, I. V. (1997). Masonstvo v Ukraini. *Liudyna i svit, 5-6*, 52–54.
- Savchenko, V. (2008). *Ukraina masonska*. Kyiv: Nora-Druk.
- [Sprava Shteinhelia Maksyma Vasylovycha]. F.143. Kyivske miske tovarystvo vzaiemnoho kredytu. (Op. 1, spr. 17, ark. 6). Derzhavnyŭ arkhiv mista Kyieva, Ukraina.
- Stoliarets, M. (2002). Slovo pro Horodok. Spohady kraieznavtsia. Rivne: Azaliia.

- [Tovarystvo Yuzefovsko-Mykolaiivskoho buriakovo-tsukrovoho i rafinadnoho zavodu]. F. 163. Kyivska miska uprava. (Op. 41. Spr. 431, ark. 2). Derzhavnyy arkhiv mista Kyieva, Ukraina.
- [Tsyrukuliary Kyivskoho hubernskoho statystychnoho komitetu volosnym pravlinniam i povitovym spravnykam pro nadannia vidomosti pro kilkist selianskoi zemli ta rohatoi khudoby, pro rozmiry posiviv ta sinokosiv, pro urozhainist khlibu po povitakh Kyivskoi hubernii]. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (F. 804, Op. 3, Spr. 154, Ark. 11–17).
- [Tsyrukuliary Marii Terezii u zv'iazku z pryiednanniam do Avstrii Halychyny y Volodymerii. (1773–1776)]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (F. 181, Op. 2, Spr. 615, Ark. 17–24).
- [Shteinhel Aleksandr [Nykolaevych] [Biliashhevskomu] Nykolaiu Fedotovychu. Pysmo 25 marta 1910. Yz S.-Peterburha v [Kyev]. F. KhKhKhI. Arkh. Biliashhevskoho (Spr. 2162, Ark. 1). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Kyiv, Ukraina.
- [Shteynhel M. V. Shteynheliiu F. R. lyst vid 14 serpnia 1896 r. z Kyieva]. F.109. Shteynhel Fedir Rudolfovykh (70-i roky XIX–1914 r.). (Spr. 428, Ark. 4). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, Kyiv, Ukraina.
- [Shteynhel F.R. imperatoru Mykoli II 1895 r.]. F.109. Shteynhel Fedir Rudolfovykh (70-i roky XIX–1914 r.). (Spr. 5, Ark. 2). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Kyiv, Ukraina.
- [Shteinhel] Fedor [Rudolfovykh] Beliashevskomu Nykolaiu Fedotovychu. Pysmo 26 fevralia 1922. Yz [] v Kyev. F. KhKhKhI. Arkh. Biliashhevskoho (Spr. 2196, Ark. 1). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Kyiv, Ukraina.
- Shevchuk, S. H. (1983). Folkloro-etnohrafichni studii Horodotskoho muzeiu. *Naukova tvorchist ta etnohrafia*, 6, 60–64.